

Struktura demograficzno-społeczna i rynek pracy w Polsce Wschodniej w świetle statystyk

Wybrane zagadnienia

BIRUTA SKRĘTOWICZ, MICHAŁ WÓJCIK

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej

Przedmiotem opracowania, opartego na publikacjach i zasobach internetowych GUS, jest analiza aktualnej struktury demograficznej i wybranych elementów rynku pracy charakteryzujących wyodrębniony, zwarty obszar określany mianem Polski Wschodniej. W jego skład wchodzi pięć województw, cztery: lubelskie, podlaskie, podkarpackie i świętokrzyskie należące administracyjnie do Regionu Wschodniego i piąte warmińsko-mazurskie, będące jednostką administracyjną Regionu Północnego. Wymienione województwa zajmujące trzecią część powierzchni kraju i zamieszkiwane przez piątą część ogółu ludności Polski, należą do najbardziej zmarginalizowanych pod względem przestrzennym, ekonomicznym i społecznym regionów naszego kraju. W wyniku przeprowadzonej analizy stwierdzono, iż w okresie objętym obserwacją, w województwach Polski Wschodniej, zarówno dostępność przestrzenna, jak i struktura ludności wg wieku (skutkująca m.in. najwyższymi w skali kraju wskaźnikami obciążenia demograficznego) podobnie jak struktura zatrudnienia (wysoki udział pracujących w rolnictwie, niski w usługach rynkowych) czy wartości obu stóp bezrobocia, nie stwarzają optymistycznej perspektywy rozwoju. Niebagatelne zagrożenie stanowią założenia polityki regionalnej państwa, lansujące model polaryzacyjno-dyfuzyjny, faworyzujący tzw. lokomotywy wzrostu, czyli województwa najbogatsze, co oznacza dalszą marginalizację województw najsłabszych.

Słowa kluczowe: Polska Wschodnia, zróżnicowanie regionalne, struktury demograficzne.

Wstępnym krokiem do postawienia diagnozy sytuacji społeczno-ekonomicznej kraju czy regionu i oceny jego perspektyw rozwojowych – na które składa się cały szereg czynników, w tym m.in. warunki dostępności przestrzennej, zasoby naturalne, kapitał ludzki, rzeczowy, finansowy i inne – jest zbadanie struktur ludności wg podstawowych cech demograficzno-społecznych takich, jak: płeć, wiek, wykształcenie, aktywność zawodowa, struktura zatrudnienia. Niektóre z nich zostaną pokrótce omówione w dalszej części opracowania¹.

Przedmiot naszego zainteresowania stanowi region zwany Polską Wschodnią. Przyczyną wyodrębnienia pięciu województw (lubelskiego, podlaskiego, podkarpackiego, świętokrzyskiego i warmińsko-mazurskiego) i nadania temu całemu obszarowi miana Polski Wschodniej był artykułowany w wielu dokumentach oficjalnych i opracowaniach naukowych bardzo niski poziom rozwoju tego obszaru, doświadczającego od lat trwałego zapóźnienia cywilizacyjnego (Skrętowicz, Wójcik 2010).

¹ Zamierzeniem autorów jest dokonanie w najbliższym czasie pogłębionej analizy problemów zasygnalizowanych jedynie w tym opracowaniu i uzupełnienie tekstu o te kwestie, które w tej jego części się nie pojawiły.

LUDNOŚĆ I DOSTĘPNOŚĆ KOMUNIKACYJNA REGIONU

Na województwa Polski Wschodniej przypada niemal trzecia część powierzchni kraju (32%) i piąta część ogółu mieszkańców Polski (21%)². Cztery spośród z nich wchodzi w skład największego pod względem obszaru Regionu Wschodniego, piąte - województwo warmińsko-mazurskie jest jednostką administracyjną Regionu Północnego (7,7% powierzchni kraju)³. Warto zauważyć, iż tak wyodrębniona jednostka gospodarcza, której analizie jest poświęcone niniejsze opracowanie, ma więcej ludności (aż 8,2 mln) niż regiony najbardziej ludne, w tym obejmujący województwo małopolskie i śląskie – Region Południowy (7,9 mln) lub Region Centralny, w skład którego wchodzi województwa takie, jak mazowieckie i łódzkie (7,8 mln).

Polskę Wschodnią charakteryzuje niższa niż średnia w kraju gęstość zaludnienia. Współczynniki gęstości zaludnienia wyniosły odpowiednio: 119 w województwie podkarpackim, 109 w województwie świętokrzyskim, 87 w lubelskim, zaś w podlaskim i warmińsko-mazurskim po 60 osób/km² (wobec 123 osób/km w skali kraju). Dwa z ostatnio wymienionych cechuje najniższa w kraju gęstość zaludnienia na terenach wiejskich (25 osób/km²). Przypomnijmy, że najgęściej zaludnione w Polsce jest województwo śląskie (ze współczynnikiem 375).

Tabela 1. Liczba ludności i gęstość zaludnienia w 2011 roku.

Wyszczególnienie	Ludność w tysiącach			Gęstość zaludnienia		
	Ogółem	Miasto	Wieś	Ogółem	Miasto	Wieś
POLSKA	38538,4	23385,8	15152,6	123	1 085	52
lubelskie	2171,9	1009,2	1162,7	87	1 042	48
podkarpackie	2128,7	880,7	1248,0	119	744	75
podlaskie	1201,0	724,0	477,0	60	772	25
świętokrzyskie	1278,1	575,5	702,6	109	864	64
Region wschodni	6779,6	26575,3	18742,8	91	849	50
warmińsko-mazurskie	1452,6	862,4	590,2	60	1 447	25
Polska Wschodnia	8232,2	27437,7	19333,0	83	931	44

Źródło: Bank Danych Lokalnych http://www.stat.gov.pl/bdl/app/strona.html?p_name=indeks (obliczenia własne).

Obszary wchodzące w skład Polski Wschodniej są zaliczane do terenów o *charakterze ruralnym*. Ponad połowa mieszkańców zamieszkuje wsie, przy czym ich udział jest zróżnicowany: wahając się od 40% w województwach podlaskim i warmińsko-mazurskim, 54-55% w lubelskim i świętokrzyskim aż po blisko 60% w podkarpackim (najbardziej miejskim województwem w kraju jest województwo śląskie - zaledwie 22% ludności mieszka na terenach wiejskich).

W latach 2000-2011 na terenie Polski Wschodniej odnotowano niewielki ubytek liczby ludności (-0,2%), podczas gdy w Polsce nastąpił nikły wzrost (0,7%). Szczególnie niekorzystna sytuacja pod tym względem miała miejsce w województwach: lubelskim (ubytek rzędu 34 tys., tj. ok. -1,6%), świętokrzyskim (24 tys., tj. -1,9%) i podlaskim (11,2 tys., tj. -0,9%). Liczba ludności województw podkarpackiego i warmińsko-mazurskiego nieco wzrosła (w pierwszym o około 30 tys., w drugim o 27 tys.). Dla porównania: najwyższy względny ubytek w Polsce zaobserwowano w województwie opolskim (-5,6%), najwyższy przyrost – w pomorskim (5,4%).

² Na wstępie pragniemy poinformować, iż wszystkie dane wykorzystywane do analiz pochodzą z materiałów publikowanych lub udostępnionych na stronach internetowych GUS.

³ Funkcjonująca od roku 2004 w Polsce Nomenklatura Jednostek Terytorialnych do Celów Statystycznych (NTS), opracowana została w oparciu o istniejący trójstopniowy podział kraju. Województwa uzyskały symbol NTS 2, powiaty- NTS 4 i gminy- NTS 5. Na tej podstawie wyodrębnione zostały dwa dodatkowe poziomy nieadministracyjne: podregiony (NTS 3) i jednostki najwyższego rzędu - regiony (NTS 1: Region Centralny, Region Południowy, Region Wschodni, Region Północno-Zachodni, Region Południowo-Zachodni i Region Północny).

Nie ma już dzisiaj wątpliwości co do tego, iż o będącej kluczowym elementem rozwoju regionu dostępności komunikacyjnej decydują w głównej mierze: infrastruktura lotnicza, ilość i jakość sieci dróg (w tym szybkiego ruchu) oraz sieć linii kolejowych. Tymczasem w Polsce Wschodniej obserwujemy wieloletnie i bardzo głębokie zaniedbania w tym zakresie. Manifestują się one niską gęstością, złym stanem dróg publicznych (dramatycznym stanem wielu odcinków dróg o znaczeniu lokalnym), zupełnym brakiem autostrad, niedostatkiem dróg ekspresowych oraz brakiem, w dwóch spośród pięciu województw, lotnisk obsługujących loty pasażerskie⁴. Sieć linii kolejowych pozostawia również wiele do życzenia. Od lat obserwuje się w Polsce zaniedbania ze strony państwa w działaniach na rzecz rozbudowy infrastruktury kolejowej i fatalne skutki prywatyzacji (systematyczny spadek długości linii kolejowych, wyłączenie z użytkowania wielu odcinków i masowa likwidacja połączeń lokalnych). W rezultacie w 2011 roku, podobnie jak w 2002 roku, w województwie lubelskim i podlaskim przypadało około 4 km linii kolejowych na 100 km², w świętokrzyskim - 6 km, podczas gdy w plasującym się na drugim biegunie województwie śląskim 17,5 km.

STRUKTURA DEMOGRAFICZNO-SPOŁECZNA

Struktura ludności wg płci

Strukturę ludności wg płci kształtują z jednej strony czynniki natury biologicznej (urodzeniowa nadwyżka chłopców stopniowo topniejąca z racji wyższej w każdym wieku umieralności mężczyzn skutkująca najpierw równowagą płci a następnie – w starszych generacjach – przewagą kobiet, co ostatecznie prowadzi do nadwyżki kobiet w danej populacji, tak w skali lokalnej, jak i ponadlokalnej), z drugiej zaś strony – czynniki natury społeczno-ekonomicznej, decydujące o przewadze danej płci w strumieniach migracji.

Tabela 2. Ludność wg płci w roku 2011.

Wyszczególnienie	Ludność					
	ogółem	kobiety	mężczyźni	współczynniki feminizacji		
	w tys.			ogółem	miasto	wieś
Polska	38511,8	19868,0	18643,8	107	111	101
lubelskie	2175,7	1120,8	1054,9	106	112	102
podkarpackie	2127,3	1086,0	1041,3	104	109	101
podlaskie	1202,4	615,5	586,9	105	110	98
świętokrzyskie	1280,7	655,2	625,5	105	110	101
Region Wschodni:	6786,1	3477,5	3308,6	105	110	101
warmińsko-mazurskie*	1452,1	740,7	711,4	104	109	97
Polska Wschodnia ogółem	8238,2	4218,2	4020,0	105	110	100

*wchodzące w skład Regionu Północnego.

Źródło: Bank Danych Lokalnych http://www.stat.gov.pl/bdl/app/strona.html?p_name=indeks (obliczenia własne).

Do analizy relacji między populacją kobiet a populacją mężczyzn najczęściej wykorzystuje się tzw. współczynniki feminizacji, informujące o liczbie kobiet przypadających na 100 mężczyzn, mających postać współczynników ogólnych i cząstkowych (wg klas wieku)⁵. W roku 2011 ogólny współczynnik feminizacji

⁴ W województwie lubelskim zostało ono niedawno oddane do użytku.

⁵ Te ostatnie pozwalają ustalić wiek, w którym pojawia się w populacji nadwyżka kobiet nad mężczyznami. Według danych NSP 2011 na wsi nadwyżka liczby mężczyzn na kobietami utrzymywała się aż do 60 r. ż. podczas, gdy w miastach tylko do około 35.

przyjął wartość 107. Tak w skali kraju, jak i poszczególnych regionów obserwuje się różnice między miastem i wsią pod względem wzajemnych relacji między mężczyznami i kobietami. O ile w miastach przewaga liczby kobiet nad mężczyznami stale się powiększała (ze 108 w roku 1988 do 110 w roku 2002 i 122 w roku 2011), o tyle w populacji wiejskiej od lat można mówić o sytuacji bliskiej równowagi a sporadycznie nawet o niedoborach kobiet. Obserwuje się bowiem zróżnicowanie ogólnego poziomu feminizacji w układzie przestrzennym. W roku 2011 niedobory kobiet wystąpiły na wsi w czterech województwach położonych w północnej części Polski (zachodnio-pomorskie, pomorskie, warmińsko-mazurskie i podlaskie), manifestując się ogólnymi współczynnikami feminizacji niższymi od stu. Polskie miasta były i pozostały terenem przewagi kobiet, przy czym wartość współczynnika feminizacji wahała się tu w dość wąskich granicach – między 120 a 125 na 100 mężczyzn (maksymalne wielkości odnotowały województwa łódzkie i mazowieckie). W Polsce Wschodniej zróżnicowanie było jeszcze mniejsze (zawierało się między wartościami 120 a 123 kobiet na 100 mężczyzn).

Kolejną cechą, bez której praktycznie nie może się odbyć żadna analiza – a zwłaszcza uwzględniająca aspekt demo-społeczny lub ekonomiczny – jest wiek. Rozpatrując bowiem strukturę ludności (w danym momencie) pod względem miejsca zamieszkania, płci, stanu cywilnego, poziomu wykształcenia, źródeł utrzymania czy aktywności ekonomicznej, zawsze powinniśmy uwzględniać klasyfikację wg wieku.

Dokonując oceny zmian struktury ludności wg tego kryterium, posługiwać się można różnymi sposobami grupowania (w skrajnych przypadkach nawet rocznikami wieku), najczęściej jednak pięcio-, dziesięcio-, piętnastoletnimi a nawet jeszcze bardziej zagregowanymi klasami wieku. W najstarszych klasyfikacjach, uwzględniających kryterium biologiczne, wyróżnia się trzy kategorie ludności: dzieci i młodzież, osoby dorosłe oraz osoby starsze. Nieco inną nazwę uzyskują główne grupy wieku utworzone w oparciu o przesłanki ekonomiczno-prawne. Z uwagi na fakt, iż w dalszej części naszych rozważań zamierzamy szerzej wykorzystać ten ostatni podział, potraktowany m.in. jako tło dla problemów związanych z rynkiem pracy, wcześniej – zanim przystąpimy do analiz struktury ludności wg wieku – zajmiemy się jej strukturą wg poziomu wykształcenia.

Struktura wg wykształcenia

Najbardziej wiarygodnym źródłem danych o poziomie tej cechy są wyniki narodowych spisów powszechnych. W NSP 2011 podstawą zakwalifikowania osoby, która ukończyła 13 lat do danej kategorii wykształcenia, było świadectwo lub dyplom ukończenia szkoły. Tak jak w poprzednich spisach, tak i obecnie wyróżniono następujące poziomy wykształcenia: wyższe, policealne, średnie, zasadnicze zawodowe, podstawowe ukończone (i gimnazjalne) oraz podstawowe nieukończone.

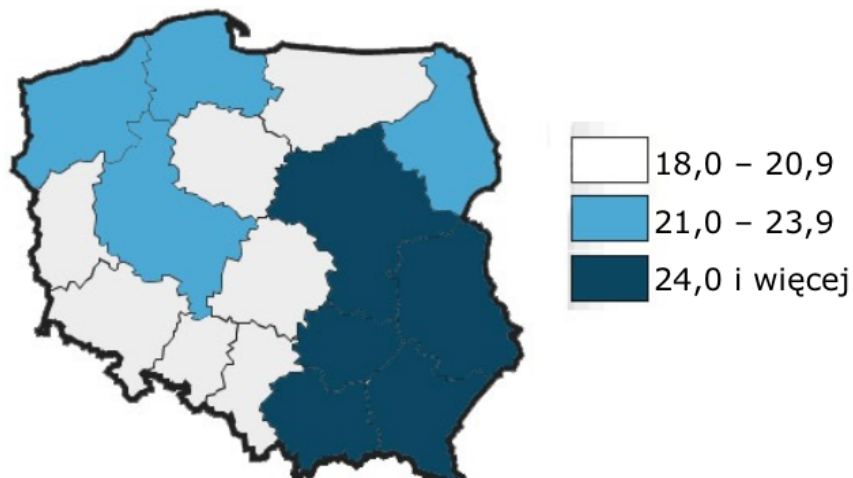
Informacje o poziomie wykształcenia udało się uzyskać dla 31,8 mln osób na 33,5 mln zbadanych⁶, co oznacza brak tej cechy dla 1,7 mln osób, czyli ponad 5% (w tym 1,2mln przebywających za granicą co najmniej 12 miesięcy). Należy przy tym zauważyć, że udział braków danych był dość zróżnicowany: w opolskim przekroczył 10% (max.), w łódzkim wyniósł niecałe 3% (min.). W województwach Polski Wschodniej sytuacja przedstawiała się następująco: w lubelskim i świętokrzyskim brak danych o wykształceniu dotyczył niecałych 5%, w warmińsko-mazurskim i podkarpackim wahał się między 7% a 8%. W dalszych analizach spróbujemy je minimalizować, uwzględniając tylko te osoby, dla których pozyskano odnośne informacje.

Zauważyć wypada, iż interpretacja wyników ostatniego spisu, odnoszących się do wykształcenia, napotyka na spore trudności z uwagi na to, że opublikowane do chwili obecnej wyniki spisu, mają postać wysoce zagregowaną (w każdej kategorii wykształcenia mamy do czynienia ze zbiorowościami niejednorodnymi z punktu widzenia wieku, obejmującymi generacje między trzynastym a setnym rokiem życia!). Zwróćmy uwagę na fakt, iż zupełnie inny potencjał demograficzny i perspektywy uczestnictwa w procesie rozwoju regionu reprezentuje 13-letni uczeń z wykształceniem podstawowym a inny – osiemdziesięcioletni senior o tym samym poziomie wykształcenia. Nawet ograniczenie analizy tylko do najwyższego poziomu wykształcenia niewiele tu pomaga, o czym należy pamiętać, analizując dane przedstawione na zamieszczonych niżej kartogramach.

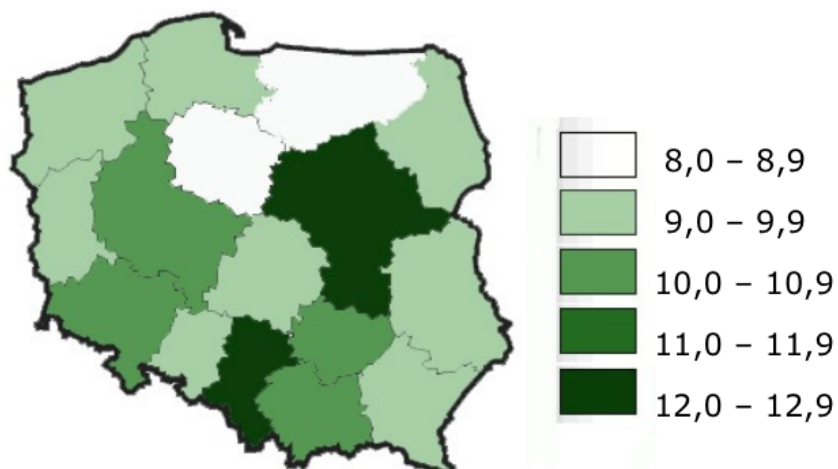
⁶ Tj. osób w wieku 13 lat i więcej, zamieszkujących lokale mieszkalne.

Rysunek 1. Udział procentowy osób z wykształceniem wyższym wśród ludności w wieku 15 lat i więcej według miejsca zamieszkania.

a) Miasta

b) Wieś

Źródło: Bank Danych Lokalnych http://www.stat.gov.pl/bdl/app/strona.html?p_name=indeks (obliczenia własne).

Zauważmy bowiem, iż w tym zakresie sytuacja ludności miast położonych na terenach Polski Wschodniej dość niespodziewanie wygląda lepiej niż w większości województw w kraju⁷ (rys 1a). W trzech spośród pięciu województw (lubelskie, podkarpackie i świętokrzyskie) udziały osób z wyższym wykształceniem osiągnęły ponad 24%, nieco tylko niższe odnotowano w woj. podlaskim. Gorsza pod tym względem jest sytuacja mieszkańców wsi. W czterech województwach odsetki nie osiągnęły nawet 10% ogółu ludności w wieku 15+, a w przypadku świętokrzyskiego – tylko nieznacznie go przekroczyły.

Struktura ludności wg ekonomicznych grup wieku

Zgodnie z wcześniejszą zapowiedzią, rozważymy teraz kolejną cechę, kluczową dla prowadzonej analizy, jaką jest kategoria wieku oparta na przesłankach ekonomiczno-prawnych. W tej klasyfikacji wyróżnia się trzy segmenty: pierwszy stanowią osoby w wieku przedprodukcyjnym (0-17 lat), drugi – osoby w wieku

⁷ Poza mazowieckim i małopolskim.

produkcyjnym (dolną granicą dla obu płci stanowi wiek 18 lat, górna jest zróżnicowana – dla mężczyzn wynosi 64 lata, dla kobiet – 59 lat). Segment trzeci wieku poprodukcyjnego obejmuje mężczyzn 65+ lat oraz kobiety w wieku 60+. Informacje te pozwalają, po pierwsze, ocenić wielkość aktualnych i potencjalnych zasobów pracy, które w dużym stopniu warunkują rozmiary zatrudnienia.

Zawarte w tabeli 3 dane ukazują strukturę ludności wg grup ekonomicznych w województwach Polski Wschodniej na tle wybranych województw kraju w roku 2011.

Tabela 3. Ludność wg ekonomicznych grup wieku.

Wyszczególnienie	Ludność					
	w tys.			w % ogółu ludności w wieku		
	przedprodukcyjnym	produkcyjnym	poprodukcyjnym	przedprodukcyjnym	produkcyjnym	poprodukcyjnym
POLSKA	7 202,3	24 797,4	6 512,1	18,7	64,4	16,9
lubelskie	415,7	1 375,4	384,6	19,1	63,2	17,7
podkarpackie	427,7	1 358,9	340,7	20,1	63,9	16,0
podlaskie	227,1	764,3	211,0	18,9	63,6	17,5
świętokrzyskie	232,2	814,2	234,4	18,1	63,6	18,3
Region Wschodni	1 302,7	4 312,8	1 170,7	19,2	63,6	17,3
warmińsko-mazurskie	287,9	949,2	215,0	19,8	65,4	14,8
Polska Wschodnia	1590,6	5262	1385,7	19,3	63,9	16,8

Źródło: Bank Danych Lokalnych http://www.stat.gov.pl/bdl/app/strona.html?p_name=indeks (obliczenia własne).

W roku 2011 struktura ludności wg ekonomicznych grup wieku kształtowała się następująco. Rozpatrywane łącznie cztery województwa wchodzące w skład administracyjnego Regionu Wschodniego (lubelskie, podkarpackie, podlaskie i świętokrzyskie) charakteryzowały się najniższymi w kraju udziałami osób w wieku *produkcyjnym* (63,2 - 63,9%). Najwyższe – rzędu 65-68% – udziały stwierdzono w województwach położonych wzdłuż zachodniej i południowo-zachodniej granicy kraju, a także w województwie warmińsko-mazurskim.

Nieco bardziej zróżnicowany był udział ludności w wieku *przedprodukcyjnym*. Zbliżony do średniej ogólnopolskiej (18,7%) odnotowano w województwie świętokrzyskim, podlaskim i lubelskim, nieco wyższy – w podkarpackim i warmińsko-mazurskim. W tym ostatnim obserwujemy najniższy udział osób w wieku *poprodukcyjnym*, co powodowało, że województwo to charakteryzował najniższy poziom zaawansowania starości demograficznej. Najstarszym województwem okazało się świętokrzyskie z udziałem osób w wieku *poprodukcyjnym* 18,3%, przy średniej ogólnopolskiej wynoszącej 16,9%.

Współczynniki obciążenia demograficznego

Wzajemne relacje między wyróżnionymi kategoriami wieku stanowią punkt wyjścia do konstrukcji *grupy mierników zwanych współczynnikami obciążenia*. W analizach poświęconych temu zagadnieniu stosuje się zazwyczaj trzy warianty: postać zagregowaną, czyli indeks ogólny wyrażający łączne obciążenie ludności w wieku produkcyjnym osobami w wieku nieprodukcyjnym (przed i poprodukcyjnym) i dwie postacie analityczne – obciążenie każdą z tych kategorii z osobna.

Obejmująca okres dzielący trzy kolejne spisy powszechne obserwacja ogólnopolskich współczynników obciążenia ludności w wieku produkcyjnym osobami należącymi do dwóch pozostałych segmentów populacji wskazuje na istotny spadek wartości tego parametru. O ile w roku 1988 na 100 osób w wieku produkcyjnym przypadały w Polsce blisko 74 osoby w wieku nieprodukcyjnym, o tyle w 2011 już tylko 55. Zmiana ta tylko pozornie wydaje się korzystna. Zmniejszył się bowiem w sposób drastyczny udział w tym obciążeniu generacji młodych (z 52 w roku 1988 do 29 w roku 2011), a wzrósł osób w wieku poprodukcyjnym

(odpowiednio z 22 do 26). Ta prawidłowość była obserwowana we wszystkich regionach Polski, choć wzajemne relacje między obciążeniem dwoma odłami wieku – młodszym i starszym – w poszczególnych regionach (wg miejsca zamieszkania) okazały się nieco odmienne, odzwierciedlając różne tempo procesów starzenia się ludności.

Tabela 4. Współczynniki obciążenia w roku 2011.

Województwa	Ogółem			Miasta			Wieś		
	razem	w tym w wieku:		razem	w tym w wieku:		razem	w tym w wieku:	
		przedprodukcyjnym	poprodukcyjnym		przedprodukcyjnym	poprodukcyjnym		przedprodukcyjnym	poprodukcyjnym
Polska	55,3	29,0	26,3	53,4	26,1	27,3	58,4	33,8	24,5
lubelskie	58,2	30,2	28,0	52,2	26,6	25,6	63,8	33,6	30,1
podkarpackie	56,5	31,5	25,1	51,4	27,0	24,4	60,4	34,8	25,5
podlaskie	57,3	29,7	27,6	51,0	27,2	23,8	68,0	34,0	34,0
świętokrzyskie	57,3	28,5	28,8	53,6	24,8	28,8	60,5	31,7	28,8
Region Wschodni	57,4	29,8	27,6	52,0	26,5	25,5	62,5	33,7	28,8
warmińsko-mazurskie	53,0	30,3	22,7	51,1	27,2	23,9	55,8	35,1	20,7
Polska Wschodnia	56,6	30,2	26,3	51,8	26,7	25,1	61,5	33,9	27,6

Źródło: Bank Danych Lokalnych http://www.stat.gov.pl/bdl/app/strona.html?p_name=indeks (obliczenia własne).

W roku 2011 w Regionie Wschodnim na 100 osób w wieku produkcyjnym przypadało średnio ponad 57 osób w wieku nieprodukcyjnym (wobec 55 w kraju). Najwyższe łączne obciążenie – ponad 58 osób (maksymalne w kraju) – odnotowano w województwie lubelskim, przy czym udziały obu segmentów młodszego i starszego były dość wyrównane. Niewiele niższe wskaźniki obciążenia uzyskały województwa: podlaskie, świętokrzyskie i podkarpackie, a wskaźnik najniższy warmińsko-mazurskie (53). W tym ostatnim stwierdzono równocześnie najniższe w kraju całkowite obciążenie ludności miejskiej. Zgoła inaczej prezentuje się sytuacja na wsi podlaskiej. Tu łączny wskaźnik obciążenia demograficznego okazał się najwyższy w Polsce (68 osób w wieku nieprodukcyjnym na 100 osób w wieku produkcyjnym).

Źródła dochodów

Rutynowo już w narodowych spisach powszechnych ustala się główne i dodatkowe źródło dochodów ludności. W NSP 2011 dla zbiorowości osób w wieku 15 lat i więcej wyróżniono dwie podstawowe kategorie: do pierwszej zaliczono osoby posiadające własne źródła utrzymania, tj. dochody z pracy (najemnej i na rachunek własny); do drugiej – osoby, których dochody pochodzą ze źródeł niezarobkowych (z emerytur, rent, zasiłków, społecznych i innych świadczeń). Osoby nieposiadające własnych źródeł dochodów oraz dzieci do lat 14 zaliczono do kategorii pozostających na utrzymaniu.

Tabela 5. Struktura ludności wg źródła dochodów.

Wyszczególnienie	praca	emerytury, renty, zasiłki, świadczenia	na utrzymaniu	pozostałe
POLSKA	39,7	26,5	31,7	2,2
lubelskie	37,8	27,9	32,1	2,2
podkarpackie	35,7	26,4	35,9	2,0
podlaskie	39,1	26,5	32,3	2,1
świętokrzyskie	36,7	28,6	32,7	2,0
Region Wschodni	37,2	27,3	33,4	2,1
warmińsko-mazurskie	37,2	26,7	33,4	2,6
Polska Wschodnia	37,2	27,2	33,4	2,2

Źródło: Bank Danych Lokalnych http://www.stat.gov.pl/bdl/app/strona.html?p_name=indeks (obliczenia własne).

Tak w skali kraju, jak i w większości województw odsetek osób utrzymujących się głównie z pracy w 2011 roku był względnie stabilny, utrzymując się na poziomie 38-39%. Najwyższe – ponad 40% – udziały odnotowały województwa: mazowieckie, wielkopolskie i łódzkie, najniższe – 36 między 38% – cztery województwa Polski Wschodniej: podkarpackie, świętokrzyskie, warmińsko-mazurskie i lubelskie. Ostatnio wymienione charakteryzowały się równocześnie wyższym niż przeciętnie w Polsce udziałem osób pozostających na utrzymaniu. Nieostrość tej kategorii oraz fakt, iż obejmuje ona różne grupy wiekowe, sprawia, że do tych wartości wyników należy podchodzić z daleko idącą ostrożnością⁸. Tym bardziej, iż w ostatnim spisie nie udało się pozyskać informacji o źródle utrzymania aż dla 1,7 mln osób (w tym dla 1,1 mln przebywających za granicą), co nie mogło pozostać bez wpływu na poprawność wyników badań.

Zatrudnienie

Posłużenie się w analizie zatrudnienia na obszarze Polski Wschodniej tradycyjnymi miernikami wykorzystywanymi w badaniach funkcjonowania rynku pracy, tj. współczynnikiem zatrudnienia czy aktywności zawodowej, wydaje się problematyczne. Wysoki udział osób związanych z rolnictwem wyraźnie zniekształca te parametry, stąd decyzja autorów o pominięciu ich w opracowaniu. Przystąpimy więc od razu do zbadania struktury zatrudnienia wg zagregowanych sektorów gospodarki w okresie 2002-2010 r.

Tabela 6. Struktura zatrudnienia w kraju i w regionie wg sektorów w latach 2002-2010.

Sektor gospodarki	Obszar	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
Rolniczy	Polska	17,4	17,4	17,3	17	16,6	16	15,6	15,8
	PW	30,7	30,7	30,7	30,5	29,9	29	28,4	29,1
Przemysłowy	Polska	28,5	28,3	28,3	27,9	28,5	29	28,7	28,1
	PW	23,1	23,1	23	22,9	23,5	24,3	23,9	23,5
Usług rynkowych	Polska	35,9	36,3	36,3	36,8	37	37,6	38,3	37,9
	PW	27,7	28	27,5	27,8	28	28,3	29,5	28,2
Usług nierynkowych	Polska	18,2	18	18,2	18,2	17,9	17,5	17,4	18,1
	PW	18,5	18,3	18,8	18,8	18,7	18,4	18,3	19,1

Źródło: Bank Danych Lokalnych http://www.stat.gov.pl/bdl/app/strona.html?p_name=indeks (obliczenia własne).

Rozpoczniemy od *sektora przemysłowego*, odgrywającego stale jeszcze w skali ogólnopolskiej znaczącą rolę. Udział zatrudnionych w tym sektorze oscylował w kraju wokół wartości 27-29%, zaś w regionie wokół wartości 23%, obniżając się nieznacznie w ostatnim okresie.

Zatrudnienie w *sektorze usług rynkowych*, uznawane powszechnie za symptom modernizacji regionu, w analizowanym okresie w skali Polski początkowo nieznacznie wzrosło (z około 36% do ponad 38%), a następnie obniżyło się o 1 p.p. Niemal identyczną tendencję zaobserwowano w regionie – początkowy wzrost (z blisko 28% do niemal 30%), a następnie powrót do pozycji wyjściowej, stale jednak pozostając na dużo niższym poziomie w stosunku do ogólnopolskiego.

W zagregowanym sektorze *usług nierynkowych* udziały pracujących w Polsce i w regionie były najniższe i bardzo bliskie sobie, pozostając – w obu przypadkach i w całym badanym okresie – na niemal niezmiennym poziomie (nieznacznie przekraczającym 18%).

Rolnictwo stanowi dział gospodarki stale obwiniany o spowalnianie dynamiki rozwoju gospodarczego. Jeszcze w roku 2008 pracowało w tym sektorze w Polsce niemal tyle samo osób, co w roku 2002⁹, tj. około 2,1 mln, zaś udział zatrudnionych w rolnictwie wśród ogółu pracujących w gospodarce narodowej zmniejszał się bardzo powoli, lecz systematycznie, z 17,4% do 15,6% w 2008 – co można by uznać za sukces. Niestety w dwu kolejnych latach zatrudnienie wzrosło do 2,4 mln, a udział spadł do wartości wyjściowej. Podobną tendencję – choć i tym razem na zdecydowanie wyższym poziomie – odnotowano w Regionie Wschodnim (początkowo trend spadkowy z 30,7% do 28,4%, a następnie wzrost – do 32%).

Zamieszczone w kolejnej tabeli dane ukazują udział zatrudnionych w rolnictwie z uwzględnieniem poszczególnych województw Polski Wschodniej.

⁸ Podobne udziały pozostających na utrzymaniu odnotowały województwa pomorskie, zachodnio-pomorskie i lubuskie, czyli te, które ciągle jeszcze charakteryzują się wysokimi udziałami generacji dziecięco-młodzieżowych.

⁹ Należy przy tym pamiętać jednak, iż informacje z tego okresu miały jedynie charakter szacunkowy.

Tabela 7. Udziały pracujących w sektorze rolniczym w latach 2002-2010.

Wyszczególnienie	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
śląskie (minimum)	4,8	4,8	4,8	4,7	4,6	4,4	4,3	4,3	b.d.
Polska	17,4	17,4	17,3	17	16,6	16	15,6	15,8	17,3
lubelskie	38,3	38,4	38,4	38,2	37,6	36,8	36,2	36,6	38,8
podkarpackie	25	25	25	24,9	24,3	23,5	23	23,8	b.d.
podlaskie	35,5	35,5	35,9	36	35,3	34	33,2	33,9	31,8
świętokrzyskie	33,4	33,4	33,6	33,1	32,5	31,5	30,6	31,7	32,7
Region Wschodni	33	33	33,1	32,9	32,3	31,4	30,7	29,1	32
warmińsko-mazurskie	17,9	17,6	17,4	17	16,6	16	15,9	16,2	16,5
Polska Wschodnia	30,7	30,7	30,7	30,5	29,9	29	28,4	31,4	34,7

Źródło: Bank Danych Lokalnych http://www.stat.gov.pl/bdl/app/strona.html?p_name=indeks (obliczenia własne).

Analiza danych zawartych w tabeli 7 ukazuje w całym badanym okresie dominację sektora rolniczego na rynku pracy w czterech województwach Polski Wschodniej. Województwo warmińsko-mazurskie jest tu wyjątkiem, a najwyższy udział zatrudnionych w tym dziale odnotowało województwo lubelskie (blisko 39%).

Bezrobocie

Dane o bezrobociu, którymi posłużymy się niżej, pochodzą z urzędów pracy¹⁰. Zauważmy ponownie, iż liczby bezwzględne nie oddają adekwatnie skali problemu, ponieważ zależą w dużej mierze od liczebności zbiorowości, z której się wywodzą oraz warunków uprawniających do rejestracji (które ulegają zmianom). W niemałej mierze na liczbę bezrobotnych rejestrowanych wpływa stopień zniechęcenia spowodowany fiaskiem wieloletnich starań o pracę.

Jednym z podstawowych mierników sytuacji na rynku pracy jest *stopa bezrobocia*, wyrażająca udział bezrobotnych w ogólnej liczbie aktywnych zawodowo. W stosunku do tej konwencjonalnej miary, zwanej pierwszą stopą bezrobocia, wysuwa się szereg zastrzeżeń. Wskazuje się m.in. na fakt, iż w ogólnej liczbie pracujących znajdują się *ex definitione* pracujący w gospodarstwach rolnych o powierzchni powyżej 2 ha, a tacy zgodnie z postanowieniami ustawy nie mogą być rejestrowani, wskutek czego w rejonach o dużym udziale czynnych zawodowo w gospodarstwach rolników indywidualnych dochodzi do sztucznego zaniżania stopy bezrobocia¹¹. Stąd oblicza się równoległe tzw. *drugą stopę bezrobocia*, wyrażającą udział bezrobotnych w ogólnej liczbie pracujących poza rolnictwem (Kabaj 2000: 46). W tabeli nr 8 zamieszczono oba mierniki.

¹⁰ Informacje o bezrobociu pozyskujemy z dwóch źródeł: z systematycznie prowadzonego przez GUS Badania Aktywności Ekonomicznej Ludności (BAEL) oraz urzędów pracy. Zarejestrować się w Urzędzie Pracy mogą osoby niezatrudnione, mężczyźni - w wieku 18 – 65 lat, kobiety - w wieku 18 – 60 lat, spełniające przy tym szereg warunków Por. Ustawa z dnia 14.12.1994 r. o zatrudnieniu i przeciwdziałaniu bezrobociu (jednolity tekst ustawy Dz.U. 2003 nr 58 poz.514 z późniejszymi zmianami).

¹¹ Mianownik jest sztucznie powiększany o czynnych zawodowo posiadaczy gospodarstw rolnych, którzy nie znajdują się wśród zarejestrowanych bezrobotnych (Kabaj, 2000).

Tabela 8. Bezrobocie rejestrowane wg województw w 2001 i 2011r.

Lp.	Województwo	I stopa bezrobocia		Lp.	Województwo	II stopa bezrobocia	
		2001	2011			2001	2011
-	Polska	17,4	12,5	-	Polska	29,1	17,1
1	warmińsko-mazurskie	28,7	20,1	1	warmińsko-mazurskie	53,4	29,4
2	zachodniopomorskie	24,0	17,5	2	podkarpackie	39,8	27,5
3	kujawsko-pomorskie	21,6	16,9	3	świętokrzyskie	44,0	26,5
4	podkarpackie	17,3	15,7	4	lubelskie	38,6	24,7
5	lubuskie	24,1	15,4	5	kujawsko-pomorskie	36,8	23,8
6	świętokrzyskie	18,3	15,3	6	podlaskie	33,0	23,8
7	podlaskie	15,1	14,1	7	zachodniopomorskie	36,1	23,0
8	lubelskie	15,7	13,3	8	lubuskie	37,8	20,0
9	opolskie	17,8	13,3	9	łódzkie	32,7	17,9
10	łódzkie	18,1	12,7	10	opolskie	29,2	17,8
11	dolnośląskie	21,1	12,5	11	dolnośląskie	31,5	15,5
12	pomorskie	19,6	12,4	12	pomorskie	28,3	15,4
13	małopolskie	14,0	10,5	13	małopolskie	25,5	15,0
14	śląskie	15,5	10,1	14	mazowieckie	19,8	12,7
15	mazowieckie	12,9	9,9	15	śląskie	20,9	12,0
16	wielkopolskie	15,2	9,2	16	wielkopolskie	23,8	11,8

Uwaga! Rangowanie dokonano dla wartości z roku 2011.

Źródło: Statystyki Rynku Pracy Publicznych Służb Zatrudnienia (opracowanie własne).

W roku 2001 w kraju bezrobocie w Polsce było bardzo wysokie. *Pierwsza stopa bezrobocia* dla całego kraju wynosiła 17,4%, przy czym jej wartość minimalną (12,9 %) zarejestrowano w województwie mazowieckim, zaś maksymalną (28,7%) w warmińsko-mazurskim. W pozostałych województwach Polski Wschodniej wartości wahały się między 15-18%¹². W okresie dziesięciu lat wielkość pierwszej stopy bezrobocia obniżyła się średnio w kraju niemal 5 punktów procentowych (najbardziej spektakularnie w dolnośląskim, lubuskim – o prawie 9 p.p). Obniżyła się także w zajmującym od lat najgorszą pozycję w kraju województwie warmińsko-mazurskim, co jednak nie zmieniło jego miejsca w rankingu. W pozostałych województwach Polski Wschodniej spadek był niewielki: od 1p.p do 3p.p.

Ranking uwzględniający drugą stopę bezrobocia jest jeszcze bardziej bezlitosny. Porównując obie stopy bezrobocia, oprócz wyższej w roku 2011 we wszystkich regionach wartości drugiej stopy w porównaniu z pierwszą, obserwujemy wyraźne przesunięcie województw rolniczych na najwyższe (gorsze) pozycje w rankingu. Świadczy to o słuszności argumentacji przeciwników stosowania w analizach wyłącznie klasycznej stopy bezrobocia. Na niechlubnym – w tym przypadku – miejscu lidera pojawiło się ponownie województwo warmińsko-mazurskie, podkarpackie przesunęło się z miejsca czwartego na drugie, świętokrzyskie – z szóstego na trzecie, lubelskie z ósmego na czwarte, podlaskie – z siódmego na szóste. W rezultacie wszystkie województwa Polski Wschodniej znalazły się na „szczyt rankingu”. Dane tabeli wskazują przy tym

¹² W podlaskim 15,1%, lubuskim 15,7%, podkarpackim 17,3% i świętokrzyskim 18,3%.

wyraźnie na utrzymujące się w całym okresie obserwacji najniższe wartości stóp bezrobocia w sześciu województwach, a mianowicie: mazowieckim, śląskim, wielkopolskim, małopolskim i pomorskim, do których dołączyło dolnośląskie.

ZAKOŃCZENIE

Przedmiotem opracowania, opartego na publikacjach i zasobach internetowych GUS, była analiza elementów struktury demograficznej i rynku pracy charakteryzujących wyodrębniony, zwarty obszar pięciu województw: lubelskiego, podlaskiego, podkarpackiego, świętokrzyskiego i warmińsko-mazurskiego, określane mianem Polski Wschodniej.

Wymienione województwa, zajmujące trzecią część powierzchni kraju i zamieszkiwane przez piątą część ogółu ludności Polski, należą do najbardziej zmarginalizowanych – pod względem przestrzennym, ekonomicznym i społecznym – regionów naszego kraju. Obserwujemy tu wieloletnie i bardzo głębokie zaniedbania w zakresie infrastruktury, w tym zwłaszcza infrastruktury komunikacyjnej, niższą niż średnia w kraju gęstość zaludnienia (w tym najniższą gęstość zaludnienia na terenach wiejskich). Ponad połowa mieszkańców regionu zamieszkuje wsie. W czterech spośród pięciu analizowanych województw obserwujemy wysoce zaawansowany proces starzenia się ludności (najstarszym okazało się świętokrzyskie), najniższe w kraju udziały osób w wieku produkcyjnym. Najwyższe łączne obciążenie ludności w wieku produkcyjnym osobami w wieku nieprodukcyjnym (58,2%), będące równocześnie maksymalnym w kraju, odnotowano w województwie lubelskim.

Te same cztery województwa stanowiły obszar, w którym od lat dominuje sektor rolniczy. Udział zatrudnionych w sektorze przemysłowym i w sektorze usług rynkowych był w Polsce Wschodniej wyraźnie niższy niż w kraju (o 8 do 10 pkt.p.). W konsekwencji potencjał, związany z relatywnie wysokim udziałem ludzi o ponadprzeciętnym poziomie wykształcenia, od lat zderza się z szokująco niskimi odsetkami zatrudnionych w sektorach przemysłowym i usług rynkowych a maksymalnie wysokimi – w nisko produktywnych – rolnictwie i usług nierynkowych.

Rekordowe i utrzymujące się od lat poziomy bezrobocia diagnozowane w oparciu o lepiej przystający miernik, a mianowicie drugą stopę bezrobocia, dały województwom Polski Wschodniej najwyższe (najgorsze) miejsca w rankingu.

W wyniku przeprowadzonej analizy stwierdzono, iż w okresie objętym obserwacją, w województwach Polski Wschodniej, zarówno dostępność przestrzenna, jak i struktura ludności wg wieku, struktura zatrudnienia czy wartości obu stóp bezrobocia, będąc hamulcem dla inwestycji i motorem napędowym emigracji, nie tylko nie stwarzają żadnej perspektywy rozwoju, a wręcz zagrażają utrzymaniu *status quo*. To zagrożenie pogłębiają założenia polityki regionalnej państwa, lansujące model polaryzacyjno-dyfuzyjny (Boni 2009), faworyzujący tzw. lokomotywy wzrostu, czyli województwa najbogatsze, co oznacza dalszą marginalizację województw najsłabszych.

BIBLIOGRAFIA

Bank Danych Lokalnych Głównego Urzędu Statystycznego <http://www.stat.gov.pl/bdl/app/strona.html?p_name=indeks>, dostęp: 15 grudnia 2012.

Boni, Michał (red.). 2009. *Polska 2030. Wyzwania rozwojowe*. Warszawa: Kancelaria Rady Ministrów.

Kabaj, Mieczysław. 2000. *Program przeciwdziałania ubóstwu i bezrobociu*. Warszawa: IPiSS.

Narodowy Spis Powszechny Ludności i Mieszkań 2011. Raport z wyników. 2012. Warszawa: GUS. Regiony Polski. 2012. Warszawa: GUS.

Rocznik Demograficzny. Różne lata. Warszawa: GUS.

Skretowicz, Biruta i Wójcik Michał. 2010. *Województwa Polski Wschodniej – marginalizacji ciąg dalszy*. „Annales UMCS Sectio I Philosophia-Sociologia”, VOL.XXXIII 2008, s. 109-126.

Statystyki Rynku Pracy Publicznych Służb Zatrudnienia <<http://www.psz.praca.gov.pl/main.php?do=ShowPage&nPID=867997&pT=details&sP=CONTENT,objectID,867970>>, dostęp: 15 grudnia 2012.

DEMOGRAPHIC AND SOCIAL STRUCTURE AND THE LABOR MARKET IN EASTERN POLAND IN THE LIGHT OF STATISTICS. SELECTED ISSUES.

The study, based on publications and online CSO resources, attempts to analyze the current demographic structure, and selected labor market elements characteristic for a separate, closed area known as Polish and Eastern Europe. It is composed of five provinces, four of them: Lubelszczyzna, Podlasie, Subcarpathian and Świętokrzyskie administratively belonging to the Eastern Region and the fifth one - Warmia and Mazury, which is an administrative unit of the Northern Region. These regions constituting a third of the country's area, and being home to the fifth part of the whole Polish population, are among the most marginalized areas of the country in terms of spatial, economic and social aspects.. The analysis found that during the observation period, the Polish eastern provinces, both the availability of space and the structure of the population by age (inter alia resulting in the highest demographic dependency ratio in the country), as well as the employment structure (high share of employed in the agriculture, low share of those employed in services), or both unemployment rates, do not present an optimistic outlook. They all constitute a considerable threat to the state's regional policy guidelines, all in favor of a trade-promotion polarization and diffusion model, favoring the so-called 'locomotives of growth', the richest provinces, which means further marginalization of the most vulnerable regions.

Keywords: Eastern Poland, regional diversity, demographic structure.